

Sammlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 110 1989

Svenska Litteratursällskapet

Distribution: Almqvist & Wiksell International, Stockholm

Detta verk har digitaliserats. Bilderna av den tryckta texten har tolkats maskinellt (OCR-tolkats) för att skapa en sökbar text som ligger osynlig bakom bilden. Den maskinellt tolkade texten kan innehålla fel.

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göteborg: Lars Lönnroth, Stina Hansson

Lund: Ulla-Britta Lagerroth, Margareta Wirmark

Stockholm: Inge Jonsson, Kjell Espmark

Umeå: Sverker R. Ek

Uppsala: Thure Stenström, Lars Furuland, Bengt Landgren

Redaktör: Docent Ulf Wittrock, Litteraturvetenskapliga institutionen,
Slottet ing. AO, 752 37 Uppsala

Distribution: Svenska Litteratursällskapet,
Litteraturvetenskapliga institutionen, Slottet ing. AO, 752 37 Uppsala

Utgiven med understöd av

Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet

Bidrag till *Samlaren* bör vara maskinskrivna med dubbla radavstånd och eventuella noter skall vara samlade i slutet av uppsatsen. Titlar och citat bör vara väl kontrollerade. Observera att korrekturändringar inte kan göras mot manuskriptet

ISBN 91-87666-02-2

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by

Almqvist & Wiksell Tryckeri, Uppsala 1990

tales handböcker. Men genom analyser av inledningar och mönsterbrev visar författarinnan att retoriken inte bara levde kvar utan t. o. m. hade fått ökat spelrum. Hon förklarar detta, sinnrikt och övertygande, med brevställarutgivarens behov av att framstå som lärd auktoritet, som den enda tillförlitliga auktoriteten i en svärm av konkurrenter, och hans lika tvingande behov av enkla böjningsmönster för de massproducerade schablonbrev. – Vårt eget århundrade har sett brevställargrens avtynande och kanske dess död. När Generalpoststyrelsen 1960 ger ut *Våra brev, en modern brevställare* och vill konkurrera med Televerket genom att hävda att brevskrivning inte är någon konst, det går som en dans bara man inte grubblar över några regler, då har också brevskrivningens retorik dödförklarats. Kanske är det nu dags för en telefonsamtalets retorik?

Andra delen av *Svensk brevskrivning* består av ett urval om 29 brev av 26 författare, som granskas mot bakgrunden av den vid resp. tidpunkt aktuella brevtoretiska litteraturen. Urvalet har inget med statistisk representativitet att göra, framhåller Stina Hansson; det är fråga om brev som hon har »träffat på och funnit intressanta» (107). Man håller gärna med om att det vore en närmast omänsklig uppgift att sammanställa ett brevmaterial som skulle vara användbart för statistisk bearbetning, omänsklig och förmodligen föga meningsfull. Men man frågar sig om hon ändå inte i alltför hög grad har låtit slumpen och det subjektiva »intresset» råda. Som det nu är konfronteras vi med en brokig samling brev härrörande från olika typer av brevskrivare. Petrus de Dacia skriver till Kristina av Stommeln, Erik XIV till den svenska adeln, Laurentius Petri till sitt prästerskap och, för att ta några exempel längre fram, Thorild till Gjörwell, S. A. Hedlund till kronprins Karl, Nathanael Hellberg till S. A. Hedlund. Den kronologiska uppställningen är självklar; hela boken går ut på att teckna en utveckling. Men frågan är om man inte hade kunnat kombinera kronologin med andra strukturerande principer. Vi får nu t. ex. ett kärleksbrev från 1600-talet (Gustav II Adolf till Ebba Brahe) men inget från 1700- och 1800-talen; Laurentius Petri är den ende prästen i sällskapet, Erasmus Johannis Hus den ende dedikationsförfattaren etc. Nog hade det gått att sammanställa ett urval brev som kunde illustrera olika perioders sätt att hantera likartade genrer, brev skrivna av personer med likartad bildningsmässig och social status. Utan tvivel hade framställningen härigenom vunnit i pedagogisk effektivitet. Samtidigt skall det framhållas att Stina Hansson gör ett gott bruk av sitt material. Hennes analyser och kommentarer är kunniga och välavvägda, även om man stundom vill ifrågasätta praktikens direkta samband med teorin. Som helhet kommer hennes bok att bilda en av de självklara utgångspunkterna för en breddad forskning på området svensk brevskrivning.

Torkel Stålmarek

Klient och patron. Befordringsvägar och ståndscirkulation i det gamla Sverige. Utg. Magnus von Platen. Natur och Kultur 1988.

Med tanke på klientsystemets betydelse, särskilt i äldre tider, är påfallande lite känt om företeelsen. Orsaken är naturligtvis dess informella karaktär, som delvis är en följd av de mycket olika behov som kan döjas i klientens och patronens ömsesidiga beroende. Problemområdet är väsentligt inom flera discipliner, och ger inte minst litteraturhistorikern en annorlunda infallsvinkel. En av de påtagliga kvarlevorna av patron-klientväsendet är den panegyriska tillfällesdiktningen, och ett inledande exempel från år 1696 kan få ställa den känsliga frågan om beroendet på dess spets. Ernest Gestrinius lät trycka en sonett när hans gynnaire Petrus Bång, biskop i Viborg, gick bort. När han undertecknar hyllningen av den dödes minne nöjer han sig inte med en sedvanlig försäkran att han skrivit som pliktskyldig tjänare, utan han försöker för omvärlden förklara sitt förhållande till patronen: »Med en ödmuk Hand lemnat af denne salige Herr BISKOPENS i Lijftztiden högst *obligerade*, men sedermeha [!]/genom någros Förwällande /affstängde/ doch åter förr hans Död *reconcilierade Clients*». (25.8.1696, 4°, UUB) Sådana tryckta förklaringar är inte vanliga och vad som föranledde denna vet vi inte. Var detta Gestrinius' försök att lappa ihop sitt rykte efter ett »sprucket» klient-patronförhållande, nu när biskop Bång var död och inte längre kunde ge sin syn på saken? Eller var det i stället viktigt att framhäva att det goda förhållandet varat ända till gynnarens död och att därför patronskapet borde axlas också av Bångs efterträdare eller hans efterlevande? Vi vet inte vilka hemliga förhoppningar en klient rimligtvis kunde ställa på en patron.

Ämnet Klient och patron dryftades 1988 vid ett symposium i regi av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Föreläsningarna och diskussionsinläggen har samlats i en lärorik bok som blivit en utmärkt introduktion till problemområdet. Den inleds med en bred bakgrundsskildring i vilken Stig Strömholm inte bara diskuterar terminologin och de antika förebilderna, utan också visar hur klient-patronsystemet ännu i modern tid fungerat som ett halvt hemligt system för maktfördelning och påverkan. Göran Inger behandlar den kyrkliga patronatsrätten, vilken upphävs först 1922. Då hade sedan länge inte endast adel utan även ofrälse och till och med aktiebolag kunnat ståta med rätten att föreslå församlingspräst. I Carl Arvid Hesslers bidrag behandlas den skytteanska professuren i Uppsala, som är ett annat exempel på reglerat patronskap. År 1622 donerade som bekant riksrådet och Uppsala akademis kansler Johan Skytte några gods vilkas avkastning skulle bekosta en professor i politisk vältalighet. Juridiska hinder har legat i vägen när man försökt att dra in patronatsrätten. Gustaf II Adolf lovade nämligen att om Skyttes gåva någonsin »annihilerades» skulle hans efterlevande ha rätt att återta donationen. Så även om greve Nils Axel Mörner numera endast har så kallad presentationsrätt, dvs. rätt att avge förslag efter att de sakkunniga sagt sitt, så kan han ändå kallas för Sveriges sista officiella patron.

Ursprunget till klientväsendet i Sverige ligger i historiskt dunkel. Hans Gillingstam skriver om så kallade klientvapen från medeltiden och menar att det finns heraldiska belägg för klient-patronförhållanden mellan medeltida stormansläkter. Den stora tiden var emellertid 1600-talet, och flera av de viktiga uppsatserna behandlar denna period. För att visa företeelsens betydelse och omfattning har Magnus von Platen valt att samla belägg för en särskild situation som den olycklige klienten kunde hamna i – den då hans beskyddare dör. Exemplet är övertygande många. Livsexpektansen var inte hög under 1600-talet och en ung uppåtsträvande klient hade anledning att oro sig för att gynnaren skulle hinna avlida utan att ha utverkat en professur, en sekreterartjänst i kansliet eller ett pastorat. Magnus von Platen visar hur förtvivlat översiggiven klienten kunde bli. Urban Hiärne skrev i sin självbiografi om sitt missmod när riksrådet Claes Tott dog, 44 år gammal: »Vad hjärtans sorg en sådan gunstig och nådig patrons frånfälle mig försorsakade kan jag inte beskriva, sedan jag såg min lycka genom min befordrars död stå på ganska [=mycket] svaga fötter». Aristokratins mäktiga män hade stora möjligheter att utöva patronellt beskydd och von Platen exemplifierar med adelns inflytande vid professorstillsättningar. Tjugotre professorer skulle tillsättas i Lund 1666–1670. Sex hämtades direkt från Lunds gymnasium, om två har von Platen inte lyckats finna några uppgifter om tillsättningarnas grund, men i de återstående femton fallen hade inte mindre än fjorton blivande professorer mäktiga beskyddare att tacka för sina utnämningar. Klientskap som grund till professorsutnämningar levde länge kvar. Det kan antecknas att ännu på 1770-talet trodde sig friherre Herman Fleming om att kunna ordna en professur i Åbo åt den unge Kellgren om denne ville stanna som informator i hans hem. (Se H. Schück, »Från Johan Henrik Kellgrens ungdomsår», *Nordisk Tidskrift för vetenskap, konst och industri*, N F 4, (1891), s. 558.)

Den stora förebilden för 1600-talets unga karriärer var Erik Lindeman, smedsonen från Skänninge som efter den ena hisnande upphöjelsen efter den andra nådde den inre kretsen kring Karl XI. Som greve Lindschöld blev han lovligt byte för de tillfällesdiktare som antingen hyllade honom för undfångna nådetecken eller hoppades på stöd i karriären. Kurt Johansson beskriver i sitt bidrag hur de unga studenterna, väl medvetna om att de tillhörde samma lärda värld som format Lindschöld, fylkades för att betyga honom sin lojalitet. En kulturhistoriskt viktig följd av Lindschölds agerande som »Dän Nordska MAECENAS», som han kallas i ett hyllningsstycke 1689, var beskyddet av de lojala hyllningar till det karolinska enväldet som var en väsentlig del av tidens vitterhet. På sin egen väg mot höjderna hade även Erik Lindschöld meriterat sig vittret för en plats i solen, bland annat med baletten »Den stooro genius». Men viktigare är Lindschöld och hans studenter som exempel på klient-patronförhållandets betydelse i spelet mellan kung och bördararistokrati. Lindschöld tillhörde den nya tjänstadel vars lojalitet helt riktades mot kungen. Genom att själv agera patron kunde

han värva ämbetsmän som endast hade den inre gruppen kring konungen att tacka för sin lycka.

Av direkt politiskt betydelse blev klient-patronberoendet också i frihetstidens partibildningar. Björn Ryman studerar hur Eric Benzelius d. y. utnyttjar sina många klienters lojalitet i inte alltid så vackra manövrer. Denna typ av beroenden har, som Ryman understryker, inte uppmärksammats tillräckligt i 1700-talsforskningen.

Två uppsatser återstår att redovisa. Den ena är Gunilla Dahlbergs om drottningarna Maria Eleonoras, Hedvig Eleonoras och Lovisa Ulrikas betydelse för svenskt teaterliv. Dahlberg vänder sig mot äldre historikers anklagelser om njutningslystet slöseri av allmänna medel på spektakel. Drottningarna, likt många av sina systrar på kontinenten, bar även de »bördan» av ett representationssystem. Rikets glans avspeglades i nivån och praktiken hos hovets kulturyttringar. Viktigast i Dahlbergs uppsats är det nya material som presenteras om 1600- och 1700-talets svenska teaterliv och analyserna av de betydelsefulla relationerna mellan drottningar och skådespelartrupper.

Stina Hansson behandlar ett forskningsområde som blivit oförtjänt förbiset i svensk litteratur- och bokhistoria, nämligen dedikationssystemet. Hon kan visa hur dedikationsmottagarna ofta fick bidra ekonomiskt till tryckningen, medan dedikationerna i andra fall beskriver ett mer subtielt patron-klientförhållande med diskret stöd uppifrån och panegyrisk hyllning nerifrån. Bokhistoriskt intressant är hur Hansson kan avläsa förändringar på marknaden. Mot 1600-talets slut fick till exempel boktryckarna ett allt starkare grepp om utgivningen. Den ena boken kunde finansiera den andra, och eftersom tryckaren nu tog de ekonomiska riskerna kunde han också förbehålla sig dedikationsrätten.

Det material som Stina Hansson i första hand använder i sitt bidrag är 1600-talets översättningslitteratur. En undersökning av dedikationer även i andra kategorier av trycksaker skulle kunna ge ytterligare relief åt klient-patronproblemet. Ett tacksamt område vore de akademiska avhandlingarna som i det gamla Sverige alltid innehöll dedikationer till beskyddare. Vid universiteten i Uppsala och Åbo blev seden så besvärande att man redan på 1600-talet utfärdade förbud mot flera dedikationer i samma dissertation, men förbudet efterlevdes förstås aldrig. (C. Annerstedt, *Uppsala Universitets historia*, 2: 2 (1909), s. 129.) Om man så vill kan man säga att en motsvarighet till dedikationsepistlarna ännu finns i förorden till doktorsavhandlingar, där författarens tack till handledare, professorer och bidragslämnande fonder egentligen beskriver förhållandet till patronerna.

Återvänder vi till 1600-talet kan man konstatera att undersökningar av dedikationssystemet, precis som Hansson påpekar, genast medför praktiska bekymmer. Hur skall man kunna klarlägga det egentliga förhållandet mellan den dedicerande klienten och hans patron? En bred undersökning vore önskvärd, även om det endast är i enstaka fall vi har de inblandades egna vittnesmål om förhållandets art. Man skulle kunna nämna studenten Petrus Gyllenius som år 1652 lät trycka en latinsk oration i Åbo, *Trinuno*

Auxiliante, Oratio metrica Scripta, De CHRISTO Celso [...]. Efter att ha varit hemma i Värmland återvänder han till studieorten, och på vägen gör han en lång avstickare till Gripsholms slott för att överlämna en dedikation till den blivande Karl X Gustaf. Belöning- en uteblir inte. Han erhåller 10 dukater och kan glad fortsätta mot Stockholm där han offererar samma oration till drottning Kristina. (P. M. Gyllenius, *Diarium Gyllenianum eller Petrus Magni Gyllenii Dagbok, Värmland förr och nu* (1962), s. 150 ff.) UUB:s exemplar av orationen har tryckta dedikationer till både Karl Gustaf och Kristina. Orationen är i bunden form och skriven som ett tautogram. Samtliga ord i det femton sidor långa talet börjar på bokstaven c. På så sätt kan Christus, Christina och Carolus föras samman. I detta fall tycks författaren främst varit inställd på att slå mynt av dedikationerna. Han levde förmodligen i alltför enkla förhållanden för att kunna drömma om klientstatus hos furstar.

Det område som för 1600-talets del förefaller mig tacksamast för kvantitativa studier när det gäller förhållandet mellan klient och patron är likväl den panegyriska tillfällesdiktningen. I de enskilda hyllningstrycken har vi påtagliga lämningar av en typ av tjänster som författaren/klienten kunde göra adressatan/patronen, och deras respektive ställningar är oftast väl beskrivna på titelsidorna. Även ur innehållet och den litterära formen kan åtskilligt om förhållandena mellan de inblandade utläsas. En viss del av diktningen måste sorteras bort som yrkesdiktning. Återstoden av hyllningsdikterna är dock tillkomna i olika hög grad av skyldig plikt. Det är sedan av mindre betydelse om den presumtive eller aktive beskyddaren finns i familjekretsen – som när systemens små bröder hyllar sin blivande sväger och hans brud vid bröllopet – eller finns att söka bland de efterlevande till en avliden storman. Dikterna kan vidare vara uttryck för den situation som von Platen beskriver, »den sörjande klienten», eller försäkringar om värdegemenskap och lojalitet i den hierarkiska akademiska världen. Ett rimligt antagande är att ju längre det sociala avståndet är mellan författaren och skriftens mottagare, desto större är kraven på beskydd eller ekonomisk ersättning. Bo Bennich-Björkmans menar att tillfälleskrifterna kan uppfattas som diskreta ansökningshandlingar för en tjänst eller ett ämbete. (*Författaren i ämbetet*, 1970, särskilt s. 18 f.) Här kan kanske ett mellanled läggas till – »ansökan» om klientskap. Innan den unge studenten kunde påräkna någon trygg ställning var han ofta tvungen att avvakta i ett inofficiellt beroendeförhållande till gynnaren, och som etablerad klient var hans vittra plikt att i första hand begränsa sina hyllningar till den egne beskyddaren.

För litteraturhistorikern är två aspekter på klientpatronväsendet viktiga. För det första kan dessa beroenden förklara varför ett visst verk eller en viss typ av verk skrevs. Den plötsligt exploderande tillfällesdiktningen vid mitten av 1600-talet skulle således kunna förklaras ur klienternas behov av uttrycksformer i ett nytt och socialt mycket rörligare Sverige. För det andra kan man utifrån målet att behaga en patron förklara verkets form och innehåll. Diktverken är oftast inte

i första hand riktade till »allmänheten» utan till en mycket begränsad publik – patronus och hans närmaste omgivning.

Lars Burman

Magnus von Platen: *Yrkeskalder – fanns dom? Om tillfällespoeternas försörjningsfråga*. Del 1. Privattryck 1985.

Äldre tiders tillfällesdiktning är fortfarande ett tämligen outforskat versmaterial. Mycket är ännu oklart om bevekelsegrunderna till att författarna diktade bröllops- och gravdikter, för det är dessa kategorier som dominerar. I en viktig studie har von Platen gripit sig an den svåra litteratursociologiska frågan om huruvida yrkesdiktning har förekommit och i så fall i vilken utsträckning. Ämnet är intressant, och det är beklagligt att författaren sett sig föranledd att forcera publicerandet som en följd av att Jan Drees i sin avhandling om den svenska stormaktstidens tyskspråkiga tillfällesdiktning berör liknande problem. Magnus von Platens bok är enkelt tryckt och upplagan liten. Litteraturhistoriker med intresse för äldre tiders masslitteratur har anledning att hoppas att den utlovade andra delen skall få större spridning.

Avstamp tar von Platen i Bo Bennich-Björkmans avhandling *Författaren i ämbetet* (1970). Bennich-Björkmans menar att tillfällesdikter i första hand skall ses som försök att rikta mäktiga beskyddares blickar på den unge karriärsugne författartalangen. Dikterna skall således ha fungerat som merithandlingar. Mot denna uppfattning polemiserar von Platen, och hans mycket utförliga genomgång av mer eller mindre kända författarskap visar att åtskilliga skalder verkligen skrev mot betalning. I viss mån skjuter von Platens kritik av Bennich-Björkmans över målet. Den senare vidgår att yrkesförfattare har existerat, men då främst som ett övergångsstadium på vägen mot ett ämbete. »I övrigt blir det typen för den socialt havererade talangen.» (Bennich-Björkmans, s. 18.) Magnus von Platens viktiga insats är perspektivförskjutningen. Han visar hur stort det intellektuella proletariet egentligen var, hur många som aldrig nådde en tryggad position utan försörjde sig från dag till dag och hur många de var som försvann i fattigdom och alkoholism. De två huvudvägarna för tillfällesdiktaren tycks verkligen, som von Platen menar, ha varit den till utkomst och den till uppkomst. Den syntes som von Platen förespråkar mellan Bennich-Björkmans tes om författare som använder litterär verksamhet som en stegpinne i karriären och Schücks och andras föreställningar om systematiskt brödskriveri är tilltalande. Den som skrev för sin meritering valde nog, som von Platen understryker, i första hand så omfattande skrivuppgifter att de kunde publiceras i prestigefylld bokform, och dessutom är förhållandet mellan klient och beskyddare »monogamt». Det är bland mångsysslande tillfällesdiktare man i första hand kan vänta yrkesförfattande, och det är huvudsakligen dessa von Platen studerar. Förutom i de enskilda författarundersökningarna hittar han en rad